

NOWE KONTEKSTY WYKONYWANIA ZAWODÓW PRAWNICZYCH

1. Zmiany które dokonały się w społeczeństwie polskim w ciągu ostatnich 15 lat, zarówno ze względu na ich zakres, jak i radykalność, w istotny sposób wpłynęły na sposób funkcjonowania jednostek i grup społecznych, w tym: przedstawicieli zawodów prawniczych. System norm prawnych niewątpliwie interweniuje w zachodzące zmiany. Prawo albo jest instrumentem, przy pomocy którego kreuje się zmiany w rzeczywistości społecznej zgodnie z oczekiwaniami społeczeństwa i preferowanymi kierunkami przekształceń społeczno-gospodarczych, albo jest ono instrumentem stabilizacji przemian, które już zaszły w społecznej rzeczywistości, a *ex post* prawo nadaje tym zmianom instytucjonalny kształt.

Pamiętać trzeba także, że zmiany w Polsce w ostatnich 15 latach mają zróżnicowany charakter. Po roku 1989 dokonała się transformacja ustrojowa, a prawo nadało nowy kształt instytucjom tworzącym podwaliny funkcjonowania demokratycznego państwa.

Drugi istotny przełom to wejście Polski do Unii Europejskiej. Sytuacja ta stworzyła wiele nowych problemów w funkcjonowaniu systemu prawa, zarówno w okresie przedakcesyjnym - gdy podjęto wysiłek dostosowania rozwiązań prawnych do standardów unijnych, jak i po akcesji - w postaci problemów związanych z poznaniem nowych regulacji prawnych i ich stosowaniem oraz z przygotowaniem kadry prawników znających prawo europejskie.

Zachodzące zmiany w istotny sposób określają kontekst, w jakim funkcjonują prawnicy i dotyczy to w zasadzie wszystkich kategorii zawodowych w obrębie profesji prawniczych.

Pojawia się bowiem, z jednej strony, zapotrzebowanie na **nowe formy usług prawniczych**¹, zaś z drugiej, ogromna liczba nowych regulacji prawnych, zarówno w zakresie prawa krajowego po roku 1989, jak i prawa unijnego, zmusza prawników do stałego doskonalenia i podnoszenia swych kwalifikacji, a **profesjonalizm staje się bardziej celem, do którego stale się dąży, niż trwałym atrybutem statusu zawodowego.**

W okresie przedakcesyjnym oraz już po wejściu Polski do U.E. ważnym zadaniem jest dostosowywanie polskiego systemu prawnego oraz zasad funkcjonowania państwa i gospodarki do europejskich standardów. Problem ten nie sprowadza się jednak ani głównie ani przede wszystkim do harmonizacji przepisów, ale, jak trafnie zauważa Ewa Łętowska: „W gruncie rzeczy idzie jednak o coś więcej, o **dostosowanie 'życia prawnego'** - a więc zarówno prawa pozytywnego, instytucji decydujących o jego stosowaniu, poziomie orzecznictwa i jego przewidywalności dla uczestników obrotu - do tego z czym się stykają i czego oczekują uczestnicy obrotu w ramach Wspólnot. Nawet jednak gdybyśmy w tym tylko upatrywali całości zadania, to i wtedy pojawiają się bariery mające swe źródło w **sposobie nowego myślenia o prawie**”² (podkreślenia moje - E.Ł.). Dalej Autorka dodaje, że w gruncie rzeczy problem dotyczy „...integracji z **europejską kulturą prawną** i tą ukształtowaną historycznie, i tą wytworzoną przez ostatnie kilka dziesiątków przez samo istnienie wspólnot europejskich (teraz „Wspólnoty”)”³ (podkreślenia E.Ł.).

Zmiana sposobu myślenia o prawie to zadanie dla wszystkich kategorii zawodowych w obrębie profesji prawniczych, a szczególnie dla prawników, którzy bezpośrednio związani są z funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości. Nie jest to jednak zadanie łatwe, gdyż jak zauważa Jacek Skrzydło: „największe problemy mieć będą **wymiar bardziej psychologiczny niż prawny**”⁴.

Skalę problemów, jakie wywołają dokonujące się przemiany, w przypadku np. zawodowej roli sędziego mocno akcentował Janusz Łętowski, stwier-

¹ Na temat nowych obszarów współpracy prawników np. z ekonomistami patrz: J. Jabłońska-Bonca: *Podstawy prawa dla ekonomistów*, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 2000, s. 210-244.

² E. Łętowska: *Bariery nowego myślenia o prawie w perspektywie integracji z Europą*, „Państwo i Prawo” Nr 4-5, 1996, s. 44.

³ Tamże.

⁴ J. Skrzydło: *Sędzia polski wobec perspektywy członkostwa w Unii Europejskiej*, „Państwo i Prawo” Nr 11, 1996, s. 45.

dzając: „Skoro sądy polskie mają stać się - a muszą - trybunałami uznanymi i szanowanymi w skali ogólnoeuropejskiej, niezbędna będzie zmiana orientacji i myślenia sędziów. Zarówno Trybunał strassburski, jak i Trybunał luksemburski (...) opierają, z reguły, swe procesy myślowe i interpretację prawa przede wszystkim na zasadzie wykładni fundamentalnych klauzul generalnych (*principes generaux de droit* - ogólne zasady prawa), nie zaś na drobiazgowej analizie jakichś wewnątrz krajowych przepisów, często dość niskiej rangi, które u nas od lat stanowią chętną pożywkę sędziowskiego myślenia”⁵.

Tak więc, zachodzące przemiany są procesem przesądzonym i nieodwracalnym. Z jednej strony zmuszają one prawników do zerwania z utrwalonymi przez lata praktyki paradygmatami stosowania prawa, a z drugiej strony zmuszają prawników do poszerzania wiedzy i zdobywania nowych umiejętności, by kształtować polską praktykę prawną zgodnie z nowymi standardami. „Prawnik, przede wszystkim zaś adwokat i radca prawny, z wielu powodów nie może unikać stałego doksztalcania się w dziedzinie prawa europejskiego, w celu uzyskania pełnej umiejętności samodzielnej pracy nad przypadkami z tej dziedziny”⁶. A doksztalać się jest w czym, gdyż na tzw. „Wspólnotowy dorobek prawny” składa się około 20 tysięcy aktów prawnych, zawartych w dokumentach liczących ponad 80 tysięcy stron druku⁷.

2. Chcąc bliżej przedstawić nowe konteksty funkcjonowania zawodów prawniczych warto odwołać się do opinii samych zainteresowanych, a więc prawników, którzy funkcjonują na rynku usług prawniczych oraz związani są z instytucjami wymiaru sprawiedliwości. Należy zaznaczyć, że prawnicy w ogóle, a współcześni prawnicy w szczególności, niechętnie poddają się badaniom empirycznym. Dysponujemy dziś danymi empirycznymi na temat aktualnych poglądów społeczeństwa polskiego o prawie i instytucjach wymiaru sprawiedliwości, a w tym także opiniami na temat przedstawicie-

⁵ J. Łętowski: *Polski sędzia wobec prawa europejskiego*, „Biuletyn” Nr 3-4, 1998, Centrum Europejskie UW, s. 19.

⁶ A. Rainer: *Znaczenie prawa europejskiego dla polskiej praktyki prawnej* „Monitor Prawniczy” Nr 7, 1996, s. 235.,

⁷ A. Kojder: „Dostosowanie prawa polskiego do prawa europejskiego”, w: *Spółczeństwo polskie w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej*, J. Mucha (red.), praca zbiorowa., Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 91.

⁸ Por. np.: najnowsze wyniki badań z kwietnia 2002 r. na ogólnopolskiej próbie 1070 osób przeprowadzone przez badaczy z Krakowa *Sądy w opinii społeczeństwa polskiego* M. Borucka-Arctowa, K. Pałeczki (red.), Ratio, Kraków 2003. W kwestii opinii na

li zawodów prawniczych⁸. W niewielkim natomiast zakresie możemy poznać opinie samych prawników dotyczące czy to ich oceny prawa, czy zdania na temat instytucji prawo stosujących, czy wreszcie wypowiedzi na temat tego jak oceniają swoje środowisko zawodowe i jakie problemy polskim prawnikom stwarza akcesja do UE. Jeśli opinie takie spotykamy, to są to najczęściej wypowiedzi incydentalne, formułowane przez wybitnych przedstawicieli zawodów prawniczych, ekspertów i specjalistów⁹.

Chciałabym więc w tym miejscu odwołać się do badań, które zrealizowano w roku 2002 i objęto nimi trzy subpopulacje prawników¹⁰.

Pierwsza badana subpopulacja to **414 absolwentów Wydziału Prawa i Administracji UW**. Ankiety wysłano do wszystkich absolwentów, którzy ukończyli studia i odebrali dyplom magistra między 1 VI 1997 a 31V 1998 r. W okresie styczeń-kwiecień 2002 otrzymano 414 wypełnionych ankiet, co stanowiło ok. 30% wysłanych ankiet¹¹.

Drugą badaną grupą były osoby, które w trakcie studiów dodatkowo ukończyły Zachodnie Szkoły Prawa (ZSP). Na Wydziale Prawa i Administracji UW funkcjonują obecnie szkoły: prawa brytyjskiego, niemieckiego, francuskiego, amerykańskiego, włoskiego i hiszpańskiego. Dwie ostatnie powołano do życia po roku 2002, a szkołę amerykańską później, więc ich absolwenci nie byli objęci ankietą, gdyż w czasie realizacji badań nie ukończyli jeszcze studiów prawniczych. Spośród 190 absolwentów ZSP ankietarzy dotarli do **107 respondentów, którzy ukończyli Zachodnią Szkołę**

temat prawa w Polsce i wpływu na nie Unii Europejskiej zebrane wyniki serii badań prezentuje i omawia A. Kojder: „Oczekiwania wobec prawa i poczucie prawne społeczeństwa polskiego w przeddzień członkostwa Polski w Unii Europejskiej, w: *Społeczny bilans korzyści i kosztów członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, E. Skotnicka-Iliasiewicz (red.) UKiE, Warszawa 2004, s. 141-170.

⁹ Wypowiedzi wybitnych prawników prezentuje np. praca: *Przyszłość polskiego wymiaru sprawiedliwości*, A. Zieliński, M. Zubik (red.), Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2002. Także w powołanych wyżej badaniach krakowskich przeprowadzono pogłębione wywiady z prawnikami, ale były to badania o ograniczonym zasięgu, uzupełniające i wzbogacające interpretacje badań ogólnopolskich (łącznie 62 wywiady z sędziami, prokuratorami i adwokatami).

¹⁰ Badania zrealizowano w ramach grantu KBN 5H02E06021 pt. „Role i zadania prawników w zmieniającym się społeczeństwie” przez zespół: M. Dziurnikowska-Stafańska, T. Kozłowski, E. Łojko (kier. projektu) z Katedry Socjologii Prawa WPiA UW. Wyniki badań nie były jeszcze publikowane.

¹¹ Odsetek ankiet zwróconych należy uznać za wysoki, zważywszy, że ankiety były wysłane na adresy sprzed 5 lat podane przez studentów przy odbiorze dyplomu magistra.

Prawa. Były to osoby, które w tym samym czasie co absolwenci prawa ukończyły ZSP i były już po studiach prawniczych. Trudności w przeprowadzeniu wywiadu wynikały często z nieaktualnych adresów, pochodzących jeszcze z czasów uczęszczania na zajęcia w ZSP. Badania realizowano w połowie roku 2002.

Trzecia badana subpopulacja - to **200 sędziów pracujących w sądach z terenu województwa mazowieckiego**. Była to próba kwotowa (uwzględniono kryterium stażu, płci i liczby zatrudnionych) obejmująca sędziów sądów rejonowych, okręgowych, Sądu Apelacyjnego i Sądu Najwyższego. Badania realizowano w końcu roku 2002.

W badaniach, o których mowa, analizowano między innymi nowe konteksty funkcjonowania zawodowych prawników w trzech wymiarach.

Po pierwsze - czy szeroko rozumiane zmiany związane z transformacją po roku 1989 w polskim społeczeństwie mają wpływ na sposób wykonywania zawodu prawnika. W tym ujęciu, różne wymiary polskiej transformacji (zmienne niezależne) traktowane były jako czynniki oddziałujące na sposób kreowania roli zawodowej prawników (zmienna zależna). Węższym podzakresem tej analizy było ustalenie czy i w jaki sposób wprowadzenie gospodarki wolnorynkowej wpływa na zawody prawnicze. Poszukiwano także (w analizach korelacyjnych) uwarunkowań opinii badanych o różnych aspektach polskiej transformacji, odwołując się do cech społeczno-demograficznych respondentów.

Po drugie - badano czy i w jakim zakresie zmieniały się treściowe wymogi roli zawodowej prawników w latach 90. W tym ujęciu różne zachowania prawników na rynku usług prawniczych były traktowane jako skutki nowego lub zmodyfikowanego odczytywania treściowych wymogów roli zawodowej i redefinicji profesjonalizmu prawników w latach 90.

Po trzecie. - poddano analizie różne aspekty funkcjonowania prawników w nowej sytuacji wynikającej z akcesji (w trakcie badań; z zabieganiem o akcesję) Polski do Unii Europejskiej. W tym ujęciu wejście do Unii Europejskiej było traktowane jako zmienna niezależna. W badaniach starano się uchwycić, jakie skutki może ten fakt wywołać, jeśli chodzi o sposób funkcjonowania prawników w ich rolach zawodowych (zmienna zależna) oraz w jakim stopniu wejście Polski do Unii tworzy nowy kontekst wykonywania zawodu prawnika. W analizach korelacyjnych ustalono istotne statystycznie zależności między opiniami badanych, a ich cechami społeczno-demograficznymi.

Należy wreszcie zaznaczyć, że w prowadzonych analizach w różnym stopniu odwoływano się do opinii każdej z trzech grup respondentów. Pewne

pytania w identycznym brzmieniu skierowane były do wszystkich populacji, a inne skierowano tylko do wybranej grupy respondentów. Decyzje badawcze w tym zakresie podyktowane były **założonym różnym poziomem kompetencji merytorycznej każdej z trzech badanych subpopulacji**. Np., pytania o przewidywane dla wykonywania zawodu prawnika skutki wejścia Polski do U.E. w najszerszym zakresie były kierowane do absolwentów Zachodnich Szkół Prawa. Była to bowiem ta populacja respondentów, która jeszcze w czasie studiów prawniczych i na długo przed wejściem Polski do U.E. uznała, że ważnym elementem kariery zawodowej prawnika w obecnych czasach może być znajomość systemu prawa któregoś z krajów zachodnich, w tym także szersze zapoznanie się z regulacjami obowiązującymi w krajach Unii Europejskiej.

W badaniach tych starano się uchwycić przede wszystkim opinie na temat nowych kontekstów wykonywania zawodów prawniczych, formułowane przez młodych prawników, stąd więcej było pytań skierowanych do absolwentów prawa niż sędziów¹². Zasadne wydaje się bowiem założenie, że zachodzące zmiany tworzą przede wszystkim nowy kontekst dla tych, którzy wkraczają na ścieżkę swojej kariery zawodowej, a zdolność przystosowania się do nowych wymogów i oczekiwań będzie albo źródłem sukcesów albo przyczyną porażek prawników młodej generacji.

3. W badaniach próbowano ustalić po pierwsze - czy i jak zachodzące w Polsce w ciągu ostatnich kilkunastu lat przemiany związane z transformacją wpłynęły na wykonywanie zawodu prawnika, a po drugie szczegółowo przeanalizować, jak gospodarka wolnorynkowa wpłynęła na sposób wykonywania zawodu.

Zajmijmy się na początku pierwszym z aspektów tej analizy. Z badań wynika, że młodzi prawnicy, którzy weszli na rynek usług prawniczych pod koniec lat dziewięćdziesiątych, nie mieli wątpliwości, że zmiany, które zaszły w ciągu kilkunastu ostatnich lat w naszym społeczeństwie, mają wpływ na to, jak obecnie wykonuje się zawód prawnika. Twierdziło tak 88,4% młodych prawników, a tylko 10,1% było przeciwnego zdania. W pytaniu otwartym ustalono, które z tych zmian, zdaniem badanych, mają największy wpływ na wykonywanie obecnie zawodu prawnika. Rozkład odpowie-

¹² Nie bez znaczenia był też fakt, że opinie sędziów na temat skutków wejścia Polski do U.E. analizowano w równoległych badaniach prowadzonych przez M. Dziurnikowską. W tej sytuacji w referowanych tu badaniach opinie sędziów badano w ograniczonym zakresie.

dzi wyraźnie wskazuje, że badani **częściej** wiązali nowe zasady funkcjonowania w zawodzie prawnika z **wewnętrznymi skutkami transformacji** w kraju niż z zewnętrzną zmianą relacji Polski z innymi krajami, a zwłaszcza z faktem wejścia Polski do U.E (w czasie badań było to jeszcze ubieganie się o akcesję do U.E).

I tak, aż 45,9% badanych uznało (łącznie w trzech wskazaniach), że na wykonywanie zawodu prawnika przede wszystkim wpływ miały zachodzące w Polsce **zmiany gospodarcze**. Oto przykład takiego postrzegania zmian: „Rozwój gospodarczy spowodował powstanie rynku usług prawniczych” (A. 0187)¹³. „Pojawiła się swoboda obrotu gospodarczego i wielkie pieniądze, o które warto się starać i procesować” (A. 0176). „Nastąpił gwałtowny rozwój życia gospodarczego i konieczność nadążania za tym rozwojem obsługi prawnej” (A. 0283). „Wolny rynek to większy popyt na prawników” (A. 0167).

Co czwarty (24,1%) badany uznał, że warunki wykonywania zawodów prawniczych zmieniły się, bo obecnie mamy **nadmiar prawników i wzrosła konkurencja w zawodzie**. Badani podkreślali, że pojawiła się: „Duża liczba absolwentów uczelni prawniczych, w tym prywatnych” (A. 0285). „Zwiększa się ilość studentów, a co za tym idzie również ilość absolwentów studiów prawniczych” (A. 0245). Ta sytuacja zdaniem respondentów prowadzi do „Rozwoju konkurencji w zawodach prawniczych” (A. 0220). „Istnieje konkurencja i związana z tym wysoka jakość usług prawnych” (A. 0253). Należy jednak podkreślić, że część respondentów dostrzegała także **negatywne konsekwencje** sposobu pełnienia ról zawodowych przez prawników w warunkach konkurencji. Stwierdzali np.₃ że istnieje: „Presja na osiągnięcie sukcesu za wszelką cenę, z pominięciem etyki zawodowej” (A. 0159). „Zbyt wielu prawników goni za pieniędzem, zapominając jaki cel powinni mieć w życiu” (A. 0003). Sytuacja ta zdaniem badanych jest wysoce niekorzystna dla społecznego wizerunku prawników, gdyż, jak stwierdził jeden z absolwentów, powoduje to „Kojarzenie zawodów prawniczych z pieniędzmi, a nie z zaufaniem społecznym” (A. 0172).

Co piąty badany absolwent (21,4%) uważał, że na wykonywanie zawodu prawnika wpływ ma **jakość prawa** (także jego ilość, zmienność). Badani akcentowali, że nastąpił „Wzrost roli prawa w życiu społecznym i ekonomicznym” (A. 0170); „Prawo ingeruje w coraz większą ilość dziedzin życia, czasami niepotrzebnie, w związku z tym konieczna staje się jego

¹³ W cytowanych wypowiedziach litera A oznacza absolwenta prawa, litera Z absolwenta ZSP. Podane cyfry to numer ankiety, z której pochodzi wypowiedź.

znajomość" (A. 0161). Zdaniem badanych widoczna jest „Ogromna płynność prawa, ciągle zmieniają się przepisy" (A. 0153); „Istnieje zbyt duża ilość aktów prawnych, często niechlujnie napisanych i skonstruowanych - co utrudnia jego właściwe stosowanie" (A. 0161).

Stosunkowo niewielu (15,9%) uważało, że wpływ na wykonywanie zawodów prawniczych mają **przemiany polityczne**. Badani podkreślali, że istnieje „Wolność polityczna" (A. 0250); „Demokracja, pluralizm" (A. 0233). Daje się zauważyć „Wpływ polityki na wszystkie dziedziny zawodów prawniczych" (A. 0156).

Część badanych absolwentów (15,2%) podkreślała, że istotne zmiany wiążą się z **procesem prywatyzacji**, w tym szczególnie z powstawaniem **prywatnych kancelarii**. Podkreślali, że nastąpiło „Uwolnienie zawodów prawniczych, takich jak notariusze, radcy prawni..." (A. 0167).

Nowe wyzwania zawodowe dla prawników wynikają także, zdaniem 16,7% badanych absolwentów, z **otwarcia się Polski na świat, napływu obcego kapitału**, a także pojawienia się w Polsce **wielkich zagranicznych firm prawniczych**. Badani absolwenci zauważali: „Tworzenie się wielkich firm prawniczych oraz filii prawniczych firm zagranicznych" (A. 178). Na skutek tego widoczna jest coraz wyraźniej „Konkurencja zagranicznych kancelarii prawniczych na rynku polskim" (A. 0240); a także „Obecność międzynarodowych kancelarii i komercjalizacja zawodów prawniczych oraz powstanie rynku usług prawnych" (A. 0188).

Poza tym tylko 12,3% wiązało te zmiany wprost z **procesem wejścia Polski do Unii Europejskiej**, Ich zdaniem na funkcjonowanie prawników „Pozytywny wpływ ma poszerzanie kontaktów z instytucjami U.E, Wiedza na tematy związane z integracją europejską jest coraz szersza" (A. 0152).

Z powyższej analizy wyraźnie widać, że mówiąc o wpływie, jaki na wykonywanie zawodów prawniczych mają zachodzące zmiany, młodzi prawnicy częściej dostrzegali, że **nowe konteksty wykonywania ról zawodowych bardziej „wymuszone" są przemianami wewnętrznymi, wynikającymi z transformacji niż przemianami zewnętrznymi wynikającymi z otwarcia się Polski na świat, czy przygotowaniami do wejścia do Unii Europejskiej**.

Jednocześnie z wypowiedzi badanych można wnioskować, że wśród przemian związanych z transformacją dostrzegali oni, iż na wykonywanie przez prawników ich zawodu częściej wpływ mają **zmiany zachodzące w wymiarze gospodarczo-ekonomicznym** niż zmiany w wymiarze politycznym.

Ten kierunek interpretacji potwierdziły wyniki rozkładu odpowiedzi na zadane wprost pytanie o to, **czy gospodarka wolnorynkowa** wymusza obecnie jakieś istotne zmiany w sposobie wykonywania zawodu prawnika.

Otóż 86,7% absolwentów odpowiedziało na tak skonstruowane pytanie twierdząco, a zaledwie 9,4% zaprzeczyło (3,9% nie udzieliło odpowiedzi).

Uzasadniając odpowiedź, badani podkreślali, że wolny rynek zwiększył **konkurencję** (22,2%) oraz doprowadził do **walki i zabiegania o klienta** (12,8%). Twierdzą: „Wolny rynek implikuje konieczność konkurencji między prawnikami i walkę o klienta” (A. 0237). Z sytuacją tą zdaniem absolwentów gorzej radzą sobie prawnicy, którzy mają doświadczenie zawodowe wyniesione jeszcze z PRL. Jeden z absolwentów np. stwierdził „Widuję w akcji prawników 'starej szkoły', którzy nie rozumieją rzeczywistości gospodarczej” (A. 0151).

Konsekwencje gospodarki wolnorynkowej w zawodach prawniczych widoczne są także w większej **mobilności, elastyczności i dynamice prawników** (19,6%). Badani podkreślali, że „Działalność większej ilości firm prywatnych wymusza działania dostosowawcze np. u radców prawnych” (A. 0286); „Prawnik powinien być obecnie bardziej elastyczny i nie kierować się szablonami właściwymi w czasach gospodarki centralnie kierowanej” (A. 0251).

Gospodarka wolnorynkowa wymusiła również **komercjalizację i urynkowanie usług prawniczych** (12,8%), przy czym młodzi prawnicy zwracali uwagę, że sytuacja ta odbija się często **negatywnie na jakości i rzetelności usług prawniczych**. Oto tego typu wypowiedzi: „Usługa prawnicza stała się towarem” (A. 0266); „Usługi prawnika, tak jak inne, muszą dać się sprzedać. Może to wpływać na obniżenie poziomu świadczonej pomocy prawnej” (A. 0232); „Klient nasz pan - od prawników oczekuje się, że zrobią wszystko, jeśli tylko płaci im się za to” (A. 0228). Niektórzy urynkowanie zawodów prawniczych wiążą z powstaniem pokusy lub wręcz z ujawnianiem się zachowań nieetycznych (6,5%). „Większa konkurencja powoduje brak skrupułów i brak zasad etycznych” (A. 0288); „W gospodarce wolnorynkowej wszystko toczy się znacznie szybciej, nie ma czasu na sentymenty. Ponadto pojawia się korupcja na niespotykaną skalę” (A. 0005).

Badani podkreślali także, że gospodarka wolnorynkowa wymusza na prawnikach stałe **podwyższanie i aktualizowanie wiedzy zawodowej** (17,15%), zmusza do śledzenia stale **zmieniających się regulacji prawnych** (8,9%). Wynika to z rozszerzenia zakresu spraw, którymi dzisiaj muszą zajmować się prawnicy stosujący prawo np. w sądach. „Coraz więcej w sądach spraw gospodarczych, prawa pracy, spraw rejestrowych” (A. 0288).

Ze względu na proces rozszerzania się zakresu usług prawnych w gospodarce wolnorynkowej, następuje teraz coraz bardziej wyraźna **specjalizacja** (6,3%)- Np.: „Powstała gama zawodów prawniczych związanych z doradztwem (A.0268).

4. Analizy korelacyjne wskazują, że identyfikowanie zmian wpływających na funkcjonowanie zawodów prawniczych wiąże się z niektórymi cechami społeczno-demograficznymi badanej populacji absolwentów. Otóż okazało się, że zachodzi istotna statystycznie zależność między wykonywanym zawodem przez respondentów a faktem dostrzegania przez nich wzrostu konkurencji wśród prawników. Zwracali na to uwagę częściej- 34,3% - ci absolwenci, którzy po studiach prawniczych wykonywali **zawód urzędnika**. Natomiast wśród tych, którzy określali się jako „prawnicy” wpływ wzrostu konkurencji dostrzegało tylko 20,7% ($V = .122$, $p < 0,05$). Nie można wykluczyć, że właśnie absolwenci prawa pracujący jako urzędnicy uważali, że nie sprościli owej konkurencji w zawodach *stricte* prawniczych i w efekcie zostali „zepchnięci” na mniej błyskotliwą i intratną ścieżkę kariery zawodowej.

Zmiany wynikające z pojawienia się większej liczby prywatnych kancelarii istotnie częściej zauważali absolwenci pochodzący w rodzin, w których **ojcowie** oraz **matki mieli wyższe wykształcenie** (odpowiednio $V = .093$, $p < 0,05$; $V = .105$, $p < 0,03$).

Otwarcie Polski na świat i **napływ zachodnich firm prawniczych** częściej także dostrzegali absolwenci, których **ojcowie** mieli **wyższe wykształcenie** ($V = .096$, $p < 0,05$). Zależności te sugerują, że na zmiany związane z pojawieniem się w kraju prywatnych kancelarii oraz kancelarii wielkich zachodnich firm prawniczych szczególnie wyczuleni byli absolwenci pochodzący z rodzin inteligenckich (mający ojców i matki z wykształceniem, wyższym).

5. W przedstawionej wyżej analizie problem badawczy sprowadzał się do uzyskania odpowiedzi na pytanie, czy i które zmiany zachodzące w ostatnich latach w Polsce badani uważają za znaczące w sposobie pełnienia roli zawodowej prawnika.

Innym natomiast aspektem analizy było odczytanie **nowych treści roli zawodowej prawnika lat 90. XX w.** W ankiecie skierowanej do absolwentów prawa, którzy w chwili przeprowadzania badań już przez 4-5 lat funkcjonowali w zawodzie, zostało skierowane szczegółowe pytanie wprost o to, czy w latach 90. zmienił się sposób **wykonywania zawodu prawnika**.

Na tak postawione pytanie 45,2% absolwentów udzieliło odpowiedzi zdecydowanie twierdzącej, a 34,3% raczej zgodziło się z tezą pytania. Tak więc **79,5%** badanych potwierdziło, że **wydarzenia z lat 90. istotnie zmieniły sposób wykonywania zawodu prawnika**. Odpowiedzi przeczącej udzieliło zaledwie 4,8% badanych. Trudności z udzieleniem odpowiedzi miało 13,8%, (1,9% nie odpowiedziało na pytanie).

Uzasadniając swoje odpowiedzi młodzi prawnicy najczęściej (36,2%) podkreślali, że w latach 90. zmienił się **styl pracy** prawników, co w dużym stopniu wymuszone było **wzmoczoną konkurencją** w zawodzie.

Badani w swoich wypowiedziach podkreślali, że zmieniły się **standardy stylu pracy** oraz zauważali, że podołać tym nowym wymaganiom mogą przede wszystkim **ludzie młodzi**. Ich zdaniem „Wymagana jest większa dyspozycyjność. Skończył się czas 'ciepłych posadek'” (A. 0269); „Starzy adwokaci i radcowie z zespołów państwowych teraz nie mają pojęcia, co się dzieje” (A. 0201); „Na szczęście coraz więcej prawników zdaje sobie sprawę, że ich praca to służba społeczeństwu i usługa, która winna być rzetelna” (A. 0241); „Ze względu na wzrost konkurencji oraz wymagań rynku - potrzeba specjalistycznej wiedzy a jednocześnie zrozumienia realiów rynku” (A. 0227).

Drugi przywoływany przez młodych prawników typ uzasadnień (34,3%) odnosił się do ogólnie zmienionej **sytuacji społeczno-politycznej**, w której w latach 90* funkcjonują prawnicy, a także do **zmiany prawa w ogóle** (w tym powiązanie prawa krajowego z europejskim) oraz **zmiany prawnego statusu i funkcjonowania zawodów prawniczych** w praktyce. Oto przykłady takich uzasadnień: „Obecnie zawód prawnika to prawdziwie 'wolny zawód' - można być niezależnym od nacisków politycznych” (A. 0233); „W związku ze zmianą ustroju RP (zmiany polityczne) i ze zmianami gospodarczymi, pojawiło się wiele nowych obszarów w obrocie prawnym wymagających profesjonalnej obsługi prawnej. Te zadania wykonują wyspecjalizowane nowe kancelarie i firmy prawnicze” (A. 0240); „Polska znalazła się w szerszym kręgu prawa europejskiego” (A. 0182); „Zmieniły się przepisy dotyczące świadczenia pomocy prawnej, zmieniły się oczekiwania klientów” (A. 0181); „Zwiększyła się rola prawa jako czynnika wpływającego na życie, więc prawnicy stali się grupą zawodową bardziej dynamicznie pracującą” (A. 0206); „Zmieniły się formy wykonywania zawodu (kancelarie notarialne, adwokackie, spółki radców prawnych czy radców prawnych i adwokatów). Nowego wymiaru nabrał zawód adwokata (adwokaci od kilku lat koncentrują się na świadczeniu pomocy prawnej przedsiębiorcom, a nie na prowadzeniu spraw karnych, rodzinnych czy spadkowych). Większego znaczenia nabrał zawód radcy prawnego. Nastą-

piło zwiększenie ilości pracy sędziów (bo przekazano do kompetencji sądów orzekanie w sprawach gospodarczych i w sprawach o wykroczenia), przy nie zwiększonej ilości etatów" (A. 0202).

Wyraźnie nowym odczytaniem roli zawodowej prawników lat 90. było podkreślenie przez 15,9% badanych, że konieczne jest stałe **pogłębianie wiedzy, poszerzanie umiejętności i specjalizacja**, gdyż tylko permanentne kształcenie pozwala współczesnemu prawnikowi czuć się w pełni **profesjonalistą**.

Absolwenci podkreślali: „Prawnicy obecnie muszą wykazywać się znacznie większą wiedzą niż wymagano od nich przed rokiem 1989" (A. 0200); „Aby osiągnąć sukces trzeba być lepiej wykształconym i bardziej aktywnym niż wcześniej" (A. 0164); „Obecnie prawnik musi wykazywać się dużą wiedzą i specjalizacją w dziedzinie, którą się zajmuje. Ponosi większą odpowiedzialność za skuteczność działań wobec klienta. Wydłużył się również czas jego pracy" (A. 0295); „Prawniki musi nie tylko znać dobrze prawo, ale biegle władać językami obcymi i obsługiwać komputer, korzystać z internetu, poczty e-mail" (A. 0195). Wypowiedzi te świadczą o tym, że część młodych prawników w zakres swojego profesjonalizmu wpisuje nie tylko potrzebę stałej aktualizacji wiedzy o prawie, lecz także zdobywania nowych technicznych umiejętności ułatwiających funkcjonowanie w zawodzie.

Wśród uzasadnień zmian zachodzących w sposobie wykonywania zawodu prawnika w latach 90, znalazły się także odpowiedzi świadczące o tym, że, zdaniem części respondentów, lata ostatnie przyniosły **załamanie etosowych wartości roli zawodowej prawnika** na rzecz jej **skrajnej komercjalizacji**.

I tak, zdaniem badanych nastąpił drastyczny **upadek obyczajów zawodowych** w środowisku prawników oraz **obniżenie prestiżu** tego zawodu (9,7%). W tej grupie uzasadnień przewija się przekonanie, że wielu prawników traktuje prawo instrumentalnie i bez skrupułów manipuluje przepisami, o ile klient jest gotów odpowiednio wysoko wynagrodzić tego typu „usługi”. Oto przykłady świadczące o takich przekonaniach części młodych prawników: „Rynek pracy, powiązania, dochody finansowe powodują rozluźnienie obyczajów, upadek autorytetu prawnika. Liczne (są) afery polityczne z udziałem prawników. (Jest) walka o klienta" (A. 0192); „Trzeba być bardziej przebojowym, cwaniakiem, nieuczciwym, mieć znajomości, żeby osiągnąć 'sukces zawodowy'" (A. 0167); „Zawód ten stracił szacunek - poprzez liczne afery i stał się bardziej - pośrednio lub bezpośrednio - związany z polityką" (A. 0251); „Kiedyś prawnicy uznawani byli za ludzi nieskazitelnych, za elitę społeczną. Dziś nie szanują prawa, gonią za zyskiem" (A. 0003); „Jesteśmy zatrudnieni po to. by pomagać w wykorzystywaniu luk i nieprecyzyjności prawa, do kombinowania jak prawo orni-

jać bez konsekwencji w postaci grzywien i innych kar" (A. 0163); „Prawo naginane jest pod klienta. Stosowane są różne skale wartości. O szybkości załatwiania spraw decydują pieniądze i koneksje" (A. 0006); „Wprowadzenie wolnego rynku usług prawniczych doprowadziło do kompletnego zdziwienia niektórych grup prawników. Pogoń za pieniędzmi" (A. 0246).

Ten negatywny opis ujawniający patologie w pełnieniu roli zawodowej przez część prawników dopełniają uzasadnienia tych, którzy wprost wskazują na **komercjalizację** zawodów prawniczych i szerzącą się **pogoń za pieniędzmi** - bez żadnych etycznych ograniczeń. Dostrzegało to 9,4% młodych prawników. Część z nich problem dominacji pieniądza w zawodach prawniczych widziała w kontekście ogólniejszej zmiany stosunku do pieniędzy w naszym społeczeństwie. Zdaniem respondentów: „Całe społeczeństwo żyje chęcią władzy i pieniądza. Także i prawnicy" (A. 0288); „Mniej liczy się prestiż, bardziej status materialny" (A. 0236); „Wyścig za pieniądzem zmienił stosunek do klienta oraz do pracy" (A. 0197); „Społeczeństwo lat 90. się zmieniło. Obietnice zarobienia wielkich pieniędzy w tym zawodzie zmieniły absolwentów wydziałów prawa" (A. 0172): „Obserwując młodych ludzi kończących wydział prawa i wchodzących na rynek, widać tylko pogoń za pieniądzem za wszelką cenę" (A. 0270).

Przytoczone powyżej uzasadnienia obrazują różne sposoby odczytania treści roli zawodowej prawników w nowym kontekście zmian, które zaszły w rzeczywistości społecznej lat 90.

Szczególnie znaczące są tu dwie ostatnie grupy uzasadnień, zwłaszcza jeśli sobie uświadomimy, że pochodzą one od młodych prawników, którzy są jeszcze na początku swojej kariery zawodowej. Zauważanie przez nich **negatywnych aspektów pełnienia roli prawnika** świadczyć może z jednej strony — o dużej wrażliwości etycznej młodych prawników, którzy już na wstępie z całą ostrością widzą patologiczne przejawy funkcjonowania w zawodzie. Z drugiej jednak strony - nie można wykluczyć, że te negatywne oceny mogą być uznane za deskrypcję faktycznie istniejącego w środowisku prawniczym sposobu odgrywania ról zawodowych. Postawienie takiej diagnozy przez część tych, którzy dopiero co weszli do środowiska zawodowego, przy jednoczesnych repulsywnych emocjach, które wywołują dostrzeżone zjawiska, siłą rzeczy będą prowadziły do różnych form anomijnego przystosowania: od innowacji, przez rytualizm, wycofanie czy bunt (w rozumieniu R. K. Mertona)¹⁴.

¹⁴ R. K. Merton: *Teoria socjologiczne i struktura społeczna*, PWN, Warszawa 1982, s. 195 i nu.

6. W tym miejscu warto jeszcze odwołać się do analiz korelacyjnych, aby prześledzić, które zmienne społeczno-demograficzne określają taki a nie inny sposób odczytywania przez absolwentów treści roli zawodowej. Analiza korelacyjna pozwala stwierdzić następujące prawidłowości:

Po pierwsze - w odpowiedzi na ogólne pytanie, czy zmienił się sposób wykonywania zawodu prawnika w latach 90. istnieją trzy istotne statystycznie zależności. Odpowiedź na to pytanie jest skorelowana z płcią, oceną na dyplomie ukończenia studiów oraz z wykonywanym zawodem. Otóż badani **mężczyźni** istotnie statystycznie częściej (51,8%) niż kobiety (39,5%) dostrzegali zmiany w sposobie pełnienia roli zawodowej prawnika ($V = .128$, $p < 0,03$). Także istotnie częściej zmiany dostrzegali absolwenci z **bardzo dobrą oceną ukończenia studiów** (51,3%) niż ci, którzy mieli na dyplomie ocenę niższą (40%) ($V = .118$, $p < 0,05$). Częściej także zmiany te dostrzegali ci absolwenci, którzy pracowali w **zawodzie prawnika** (53,4%) w porównaniu do identyfikujących się z zawodem urzędnika (40,7%) lub pracujący w innych zawodach (36,8%) ($V = .115$, $p < 0,038$).

Po drugie - ustalono, że dostrzeganie zmiany **stylu pracy prawników** było statystycznie istotnie zależne od faktu **ukończenia Zachodniej Szkoły Prawa**. Ci, którzy taką szkołę ukończyli, częściej (47,8%) niż ci, którzy jej nie kończyli (34,0%), wiązali zmiany w sposobie pełnienia roli prawnika właśnie ze zmianą stylu pracy (większa konkurencyjność, dyspozycyjność, kreatywność; $V = .125$, $p < 0,011$).

Częściej także do tego typu uzasadnienia odwoływali się **kończący studia z bardzo dobrym wynikiem** - (41,3%, a słabsi studenci 32,0%) ($V = .096$, $p < 0,05$). Także częściej ten aspekt zmian dostrzegali ci, którzy przed studiami **nie mieszkali w Warszawie** (43,6%) niż warszawiacy (31,5%) ($V = .123$, $p < 0,012$).

Tak więc zmiana stylu pracy, a w tym także sprostanie wymaganiom konkurencji, były wyraźnie dostrzegane przez tych, którzy albo mieli mocne atuty by sprostać tym wysokim wymaganiom (bardzo dobrzy studenci, znający dodatkowo system prawa któregoś z krajów zachodnich) ale także przez tych absolwentów, którzy być może silniej doświadczyli trudności związanych z wejściem w rolę zawodową, ponieważ nie pochodzili z Warszawy, a więc dla nich - jeśli chcieli pracować w stolicy - dodatkową konkurencją byli ich koledzy mieszkający w Warszawie, dla których warszawski rynek pracy był łatwiej dostępny.

Po trzecie - odpowiedzi tych, którzy nowe odczytanie swojej roli zawodowej wiązali ze zmianą **sytuacji** społeczno-politycznej w kraju (w tym ze zmianami prawa i statusu zawodów prawniczych), były skorelowane

z dwoma zmiennymi. Otóż ten aspekt zmiany treści roli częściej dostrzegali mężczyźni (42,0%) niż kobiety (27,7%) ($V = .150, p < 0,002$), a także częściej podkreślali go ci, którzy **ukończyli** w czasie studiów **Zachodnią Szkołę Prawa** (47,8%) niż ci, którzy nie kończyli ZSP (34,0%) ($V = .117, p < 0,019$).

Trudno jednoznacznie zinterpretować powyższe zależności, zwłaszcza istotną statystycznie zależność ze zmienną płci. Zależność ta sugeruje, że ogólnie prawnicy-mężczyźni zarówno częściej dostrzegają w ogóle nowe treści roli zawodowej prawnika w latach 90. (o czym wcześniej wspomniałam), jak i uzasadniają częściej swoje opinie odwołując się do kontekstu społeczno-politycznego w określaniu treści tej roli.

Po czwarte - sprawdzono czy istnieją statystycznie istotne zależności różnicujące odpowiedzi tych absolwentów, którzy odczytywali nowe treści roli zawodowej prawnika w kontekście stałego **podnoszenia poziomu wiedzy i specjalizacji**. Otóż tu okazało się, że brak jest jakiegokolwiek istotnej zależności z cechami społeczno-demograficznymi i psychospołecznymi subpopulacji absolwentów. Brak tych zależności może świadczyć o tym, że ci, którzy odczytywali nowy sposób wykonywania zawodu w kontekście poszerzania wiedzy, nie charakteryzują się żadnymi szczególnymi cechami, czyli, inaczej mówiąc, jest to przekonanie powszechnie podzielane przez część respondentów, a podgrupa ta nie wyróżnia się żadnymi specyficznymi cechami spośród ogółu badanych absolwentów prawa.

7. Jak wcześniej wspomniano, badani prawnicy pytani o to, jaki typ zmian zachodzących w ostatnich latach wywiera wpływ na sposób funkcjonowania zawodów prawniczych - odwoływali się najczęściej do różnych aspektów transformacji ustrojowej w Polsce, a szczególnie do tych przemian, które wynikają z funkcjonowania wolnego rynku. Rzadziej natomiast w roku 2002 uważali, że istotne zmiany w funkcjonowaniu zawodów prawniczych wynikną ze starań Polski o wejście do Unii Europejskiej i generalnie z większego otwarcia się Polski na świat.

Realizacja badań, którymi objęto trzy subpopulacje prawników, rozciągnięta była w zasadzie na cały rok 2002, a więc czas, gdy wejście Polski do U.E. nie było jeszcze przesądzone przez referendum, a jednocześnie czas, gdy trwały spory i dyskusje o to, jakie stanowisko powinno zająć polskie społeczeństwo wobec tak doniosłego wyboru. Sondaże opinii publicznej skrupulatnie liczyły odsetki zwolenników i przeciwników akcesji RP do U.E. Skoro akcesja Polski do U.E. nie była przesądzona, można tym zapewne tłumaczyć relatywnie niski odsetek badanych, którzy zmiany w roli prawnika wiązali z problemami wynikającymi z ekspansji prawa europejskiego.

Nie ulega jednak wątpliwości, że badane trzy subpopulacje należały do frakcji, w której przeważały **opinie pronunijne**. Pytanie o poparcie dla integracji Polski z Unią Europejską zostało wprost zadane tym, którzy już w czasie studiów interesowali się w szczególności sposobem prawem krajów europejskich i ukończyli jedną z Zachodnich Szkół Prawa. Na pytanie „Czy uważa Pan(i), że Polska powinna wejść do Unii Europejskiej?” aż 72,9% badanych w tej subpopulacji należało do euroentuzjastów, gdyż zdecydowanie wyraziło swoje poparcie dla integracji, a dalsze 20,6% raczej poparło akcesję. Tak więc należy stwierdzić, że niemal wszyscy (93,5%) młodzi prawnicy, którzy już w czasie studiów doksztalali się w Zachodnich Szkołach Prawa widziało przyszłość Polski we wspólnej Europie. Można powiedzieć, że ten wysoki poziom poparcia nie był zaskoczeniem, gdyż zarówno cechy społeczno-demograficzne badanej populacji (wyższe wykształcenie, młody wiek), jak i zainteresowania już w czasie studiów zachodnimi systemami prawa - w sposób oczywisty ukierunkowały preferencje pronunijne badanych.

Jednak w przeprowadzonych badaniach znacznie ciekawsze od pytania o poziom poparcia akcesji było ustalenie, jak badani wyobrażają sobie **funkcjonowanie zawodów prawniczych po wejściu Polski do Unii** i jakie konsekwencje zawodowe będzie miał dla nich ten fakt.

Absolwentów prawa i ZSP pytano o to, czy ich zdaniem wymagania stawiane prawnikom ulegną zmianom, jeśli Polska wejdzie do Unii Europejskiej, a sędziów zapytano, czy po wejściu do U.E. zmieniają się wymagania stawiane sędziom. Z badań wynika (patrz tab. 1), że w każdej z trzech badanych subpopulacji wyraźnie dominowało przekonanie, że **wejście Polski do Unii Europejskiej zmieni realia**, w których będą funkcjonowali przedstawiciele **zawodów prawniczych**. Sądziło tak aż 84,1% prawników będących absolwentami Zachodnich Szkół Prawa, 79,6% badanych sędziów oraz 67,7% młodych prawników.

Tabela 1:

Czy wymagania stawiane prawnikom (sędziom) ulegną zmianie, jeśli Polska wejdzie do U.E.? (w procentach)

Badane populacje Odpowiedzi	Absolwenci N = 414	Absolwenci Zachodnich Szkół Prawa N = 197	Sędziowie N = 200
Zdecydowanie tak	26,6	40,2	33,3
Raczej tak	41,1	43,9	46,3
Raczej nie	16,4	7,5	13,4
Zdecydowanie nie	0,7	1,9	2,0
Trudno powiedzieć	12,8	5,6	5,0
Brak danych	2,4	0,9	-

Pogląd taki był więc dominujący, lecz powszechność przekonania była zróżnicowana - jak można sądzić - w zależności od zawodowego przygotowania badanych i ich pozycji w środowisku prawniczym. Ci badani, którzy wcześniej podjęli wysiłek, by zdobyć wiedzę specjalistyczną z zakresu prawa obcego - absolwenci ZSP, najbardziej (aż 84,1%) byli przekonani, że w ramach U.E. wymagania stawiane przedstawicielom zawodów prawniczych zmieniają się (opinię tę zdecydowanie wyrażało 40,2% badanych). Badani **sędziowie** nieco rzadziej, ale także wyraźnie (ponad 1) byli przekonani, że wymagania formułowane wobec funkcjonowania sędziów w roli zawodowej po wstąpieniu do Unii ulegną zmianie (zdecydowanie potwierdziło to 33,3% badanych). Natomiast **absolwenci prawa**, którzy od 4-5 lat funkcjonowali na rynku usług prawniczych, zmiany, które mogą dla ich zawodu wynikać z wejścia Polski do Unii, uświadamiali sobie relatywnie najslabiej. Zdawało sobie bowiem z tego sprawę 67,7% badanych i tylko **co czwarty (26,6%)** w sposób zdecydowany. Można więc powiedzieć, że **profil zawodowych zainteresowań (absolwenci ZSP) i zawodowej specjalizacji (sędziowie) wyraźnie wzmacniał powszechność przekonań o zmieniającym się kontekście funkcjonowania zawodów prawniczych po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Im więcej wiedzy specjalistycznej posiadali badani, tym częściej uświadamiali sobie, że zmiany w wykonywaniu zawodów prawniczych po akcesji do Unii są nieuniknione.**

Chociaż badani w większości byli przekonani, że wymagania zawodowe stawiane im zmieniają się, to swoje przekonania na ten temat uzasadniali w różny sposób (patrz tab. 2).

Absolwenci prawa, którzy dopiero od 4-5 lat budowali swoją karierę zawodową uświadamiali sobie przede wszystkim - 37,4% wskazań - że zachodzące zmiany wiążą się z koniecznością lepszego **poznania prawa europejskiego i unijnych procedur**, a więc zmiany te muszą zmierzać w kierunku poszerzania wiedzy, poznania systemów prawa odmiennych od rodzimego i ogólnie - umiejętnego poruszania się w prawie wspólnotowym.

Ciekawe było to, że absolwenci Zachodnich Szkół Prawa, a więc ci którzy już w czasie studiów poszerzali swoją wiedzę na temat prawa wybranych krajów zachodnich, a także w szerszym zakresie mieli ugruntowaną już znajomość prawa U.E., zdecydowanie częściej (aż 52,3% z nich) niż ogół absolwentów podkreślali, że zachodzące zmiany zmuszą polskich prawników do lepszego poznania prawa oraz orzecznictwa europejskiego. **Im więcej wiedzy na temat systemu prawa U.E. posiadali respondenci, tym częściej postulowali konieczność dalszego poszerzania wiedzy o prawie europejskim w środowisku prawników.**

Tabela 2:
Zmiana typu wymagań wobec prawników po wejściu Polski do Unii Europejskiej
(w procentach)

Kategorie uzasadnień	Absolwenci prawa N = 414	Absolwenci ZSP N = 107
Lepsza znajomość prawa europejskiego oraz orzecznictwa	37,4*	52,3*
Dostosowanie prawa polskiego do europejskiego	19,1	8,4
Lepsza znajomość języków obcych	16,7	23,4
Zmiana stylu pracy i stosunku do pracy zawodowej	16,4	16,8
Większa konkurencja w zawodzie	16,2	12,1
Zmiany niepotrzebne, bo polskie wymagania podobne do światowych	10,4	1,9
Zmiany niemożliwe, bo środowisko prawnicze niepodatne na zmiany	2,2	6,5
Inne odpowiedzi	2,3	2,8
Trudno powiedzieć	5,3	2,8

Uwaga: Odsetki nie sumują się do 100%, ponieważ respondenci podawali często kilka uzasadnień.

Co piąty badany absolwent (19,1%) podkreślał, że zachodzące zmiany w odmienny sposób określą **relacje między prawem krajowym a europejskim**, a więc że prawo wspólnotowe w wielu obszarach będzie odgrywało pierwszoplanową rolę i nastąpi - jak to określali - „umiędzynarodowienie” polskiego prawa, które będzie musiało spełniać wymogi standardów prawnych obowiązujących w U.E. Absolwenci ZSP natomiast wyraźnie rzadziej (tylko 8,4%) akcentowali ten niejako „techniczny” problem dostosowania prawa polskiego do prawa U.E.

Wśród badanych absolwentów 16,7% i nieco więcej, bo 23,4% absolwentów Zachodnich Szkół Prawa w swoich wypowiedziach zwracało także uwagę na potrzebę lepszej **znajomości języków obcych przez polskich prawników**.

Badani dostrzegali także, że zmieni się **styl pracy i stosunek polskich prawników do własnej pracy**. Twierdziło tak 16,4% absolwentów oraz 16,8% absolwentów ZSP. Chcąc dorównać standardom świadczenia pomocy prawnej w U.E., polscy prawnicy muszą w większym stopniu być dyspozycyjni, muszą stale podnosić swoje kwalifikacje zawodowe, ale także kwalifikacje etyczne. Zdaniem respondentów, prawnicy na świecie w porównaniu z polskimi są bardziej wykształceni i uczciwi, bo standardy europejskie są wyższe. Jeden z absolwentów prawa np. podkreśla, że prawnicy „...chcąc zaistnieć w zintegrowanej Europie muszą dążyć do poprawy jakości własnej pracy” (A. 0228). Inny stwierdza: „Mam nadzieję, że zacznie

liczyć się wiedza, a nie znajomości i układy" (A. 0159). Absolwenci ZSP akcentują także konieczność zmiany mentalności. Oto przykład takiego widzenia problemu: „Wymagania są już te same, tylko mentalność polskich prawników inna" (Z. 057).

Znaczące jest także, że co dziesiąty absolwent prawa i to nieco częściej (10,4%) niż absolwent ZSP (tylko 1,9%) uważał, że zmiany nie są potrzebne, bo polskie wymagania i system prawny są zbliżone do europejskiego. „Polski system prawny jest podobny do większości systemów prawnych państw U.E. W związku z tym nie zanoszę na jakąś rewolucję" (A. 0234). Część (2,2 absolwentów i 6,5% absolwentów ZSP) uważało także, że zmiany są **niemożliwe**, bo środowisko prawników jest skostniałe i odporne w stosunku do zmian. „Prawnicy to zaklęty krąg, którego nikt nie ruszy" (A. 0264)

8. Przedstawione powyżej analizy potwierdzają, że absolwenci ZSP **znacznie częściej** problem zmiany wymagań wobec zawodów prawniczych postrzegają w **kategoriach merytorycznych** (52,3% - wiedza o prawie U.E., lepsza znajomość języków - 23,4%) **niż „technicznych"** (dostosowywanie systemu polskiego prawa - 8,4%, zmiana stylu pracy - 16,8%).

Zakładając ten istotnie wyższy poziom kompetencji badanej subpopulacji absolwentów ZSP w zakresie rozumienia i zainteresowania systemem prawa U.E., w ankiecie skierowanej do nich umieszczono kilka pytań szczegółowych pozwalających bliżej przeanalizować europejski kontekst funkcjonowania prawników po wejściu Polski do U.E.

W jednym z pytań proszono absolwentów ZSP, aby określili, jakie ich zdaniem korzyści wynikną **dla funkcjonowania polskiego systemu prawa, jeżeli Polska wstąpi do Unii Europejskiej**. Na tak postawione pytanie **wszyscy badani** odpowiedzieli, że korzyści te wiązać się będą z możliwością korzystania z rozwiązań prawnych obowiązujących w U.E. Wśród tych odpowiedzi często respondenci podkreślali, że korzystanie z rozwiązań prawnych obowiązujących w U.E. oznacza tym samym przyjęcie **lepszycy, wyższych standardów** niż te, które charakteryzują polski system prawny. Będzie też możliwe przyjęcie **gotowych już rozwiązań**, wypracowanych w krajach członkowskich. Oto przykłady takich wypowiedzi: „Zostaną wprowadzone instytucje prawne krajów o większym doświadczeniu" (Z 096); „Możliwe będzie korzystanie z wypróbowanych rozwiązań prawnych" (Z 106); „Prawo polskie będzie mogło skorzystać z pewnych wypracowanych rozwiązań problemów" (Z 097); „Będzie możliwość stosowania gotowych rozwiązań dotyczących obrotu gospodarczego, jak i w obrocie konsumenckim" (Z 044). Wyrażano nadzieję, że dzięki wejściu w struktu-

ry unijne nastąpi **unowocześnienie polskiego prawa**, będzie ono bardziej **stabilne, spójne i jednolite** w zakresie niektórych regulacji.

Część respondentów, ale już znacznie mniej (15,9%), jednoznacznie wyrażała nadzieję, że jeśli Polska wstąpi do U.E., to największą korzyścią dla funkcjonowania polskiego systemu prawa będzie wymuszenie **reformy polskiego sądownictwa**. Np. „Mam nadzieję, że zreformuje się nasze sądownictwo” (Z 078); „Sądownictwo będzie musiało być wydolniejsze” (Z 074); „Powstanie 'czapa prawna' ponadpaństwowa. Unia będzie wymagać od nowego prawa efektywności - szczególnie w sądownictwie” (Z 072).

Część badanych mówiąc o zmianach w sądownictwie po wejściu Polski do U.E., miała także na myśli **podwyższenie pensji sędziom** - w relacji do standardów europejskich. Np. „Sędziowie dostaną większe pensje” (Z 092).

Zapytano także absolwentów ZSP, jakie ich zdaniem **trudności** mogą wyniknąć dla **polskiego systemu prawa po wstąpieniu Polski do U.E.** Tutaj **wszyscy badani** zwracali uwagę na trudności związane ze **stosowaniem prawa U.E.** Upatrywali trudności związanych z ogromem nowych regulacji, które będą musieli opanować prawnicy stosujący prawo, w tym trudności związanych z **nieznajomością lub słabą znajomością prawa unijnego**. Oto przykłady wypowiedzi świadczących o tych obawach: „Ogrom materii prawnej niezbędnej do przyswojenia” (Z 056); „Nieznajomość prawa unijnego” (Z 080); „Przestawienie się na inne tory myślenia o prawie. Rewolucja prawa i jego stosowania” (Z 082).

W tym kontekście respondenci podkreślali także **słabe przygotowanie kadr prawniczych** do nowej sytuacji funkcjonowania w ramach systemu U.E. Stwierdzali wprost: „Prawnicy w Polsce nie mają pojęcia o prawie europejskim” (Z 029); „Nieprzystosowanie prawników do tej sytuacji” (Z 036); „Sędziowie są niedouczeni” (Z 061).

Te trudności, zdaniem badanych, będą widoczne szczególnie w pierwszym okresie po wejściu do Unii, gdyż „Nasz system prawa bardziej się skomplikuje” (Z 079), a jednocześnie „Będzie brakowało kadry, która będzie znała prawo europejskie” (Z 028) i wobec tego należy „W pierwszej fazie wykształcić prawników znających prawo U.E. - sędziów i urzędników” (Z 063).

9. Jak wcześniej stwierdziłam, absolwenci Zachodnich Szkół Prawa należeli do euroentuzjastów-93,5% z nich uważało, że Polska powinna wstąpić do Unii Europejskiej, w tym 72,9% zdecydowanie wyrażało swoją opinię, a 20,6% raczej akcesję popierało. Analizy korelacyjne potwierdziły, że ci, którzy zdecydowanie opowiadali się za akcesją, znacznie częściej

(84,6%) niż umiarkowani zwolennicy (15,4%) uważali, że korzystanie z rozwiązań prawnych U.E. przyniesie korzyści polskiemu systemowi prawa. Była to zależność istotna statystycznie ($V = .277$, $p < 0,004$).

Absolwenci ZSP także prawie powszechnie byli przekonani (84,1%), że po akcesji do U.E. ulegną zmianie wymagania stawiane polskim prawnikom, wśród nich 40,2% było o tym zdecydowanie przekonanych, a 43,9% raczej podzielało tę opinię. Zmiany te wiązali przede wszystkim (52,3%) z koniecznością **poznania prawa i orzecznictwa europejskiego**, z koniecznością lepszej znajomości **języków obcych** wśród prawników (23,4%) oraz zmiany przez polskich prawników **stosunku do własnej pracy zawodowej** (16,8%).

Można powiedzieć, że dla absolwentów ZSP są to trzy zasadnicze wymiary **euuropeizacji zawodów prawniczych**.

Szczegółowe analizy korelacyjne ujawniły, że niezachwiane przekonanie absolwentów ZSP o tym, że akcesja do Unii zmieni sposób wykonywania roli zawodowej prawnika było przyczyną formułowania przez nich wielu innych opinii o funkcjonowaniu prawników w zmieniającym się społeczeństwie (były to istotne statystycznie zależności). W tym sensie więc przekonanie o koniecznej europeizacji zawodu prawnika po akcesji do U.E. miało moc predyktywną określenia innych specyficznych preferencji badanych.

Generalnie istotne statystycznie zależności, które tu wystąpiły, dadzą się sprowadzić do trzech typów zmiennych.

Po pierwsze - przekonanie absolwentów ZSP o **euuropeizacji zawodu prawnika** wykazuje pozytywne zależności z czterema zmiennymi, które można zdefiniować jako zmienne określające **intelektualne odniesienie się do wiedzy i praktyki stosowania prawa**.

I tak najsilniejsza zależność (V Cramera = .404, $p < 0,001$) występuje między przekonaniem o zmieniających się wymaganiach wobec prawników po akcesji a przekonaniem, że po wejściu do Unii Europejskiej dla prawników najważniejszym problemem będzie dążenie do znajomości (lepszej znajomości) rozwiązań obowiązujących w prawie europejskim oraz znajomości orzecznictwa. Wśród osób zdecydowanie przekonanych o nieuniknionej europeizacji zawodów prawniczych aspekt lepszej znajomości prawa dostrzegali 60,5% a 39,5% wiąże to z innymi wymiarami funkcjonowania prawnika w U.E.

Istnieje też pozytywna zależność o znacznej sile związku (V Cramera .283, $p < 0,01$) między zdecydowanym przekonaniem o europeizacji zawodu prawnika a przekonaniem, że obecnie o odniesieniu sukcesu zawodowego przez prawnika decyduje osiągnięcie wysokiej **specjalizacji w wybranej**

dziedzinie prawa. Wśród zdecydowanie przekonanych o europeizacji zawodu prawnika, aż 55,8% wiąże sukces w zawodzie ze specjalizacją, podczas gdy wśród umiarkowanie przekonanych o tym, że wymagania wobec prawników ulegną zmianie w Unii Europejskiej sukces przez specjalizację w zawodzie dostrzega tylko 36,2% badanych.

Istnieje też istotna zależność między przekonaniem o europeizacji zawodu a przekonaniem, że największą korzyścią dla polskiego systemu prawa będzie możliwość **korzystania z gotowych rozwiązań i instytucji** wypracowanych na gruncie prawa europejskiego ($V = .269$, $p < 0,02$).

I wreszcie zdecydowanie przekonani o europeizacji zawodu prawnika po akcesji, to także ci absolwenci ZSP, którzy częściej postulują, aby w **programie nauczania** na Wydziale Prawa wprowadzić **nowe przedmioty** zapoznające ogół absolwentów prawa z rozwiązaniami prawa europejskiego. Taki model sprofilowania studiów postuluje aż 60,5% wśród zdecydowanie przekonanych o europeizacji zawodu, a 39,5% nie dostrzega potrzeby takich zmian w programie studiów.

Po drugie - opinia o europeizacji zawodu prawnika jest pozytywnie skorelowana z **wizją kariery zawodowej badanych absolwentów ZSP.**

Istnieje statystyczna zależność między zdecydowanym przekonaniem o zmieniających się wymaganiach wobec prawników po akcesji do U.E. a przekonaniem, że absolwenci ZSP są szczególnie dobrze przygotowani aby wykonywać zawód **radcy prawnego** ($V = .340$, $p < 0,002$) oraz **zawód adwokata** ($V = .333$, $p < 0,003$).

Można przypuszczać, że badanym chodzi o to, że ich szczególne kwalifikacje wyniesione z ZSP, pozwolą im dobrze funkcjonować w zawodzie radcy i adwokata, gdyż wejście do Unii Europejskiej otworzy przed polskimi prawnikami nowe możliwości zawodowe współpracy z firmami prawniczymi krajów unijnych.

Trzecia wreszcie grupa zmiennych - przekonanie o europeizacji zawodu prawnika wiąże się ze zmiennymi określającymi **szczególne umiejętności interpersonalne** zdobyte przez respondentów w ZSP. Otóż okazuje się, że zdecydowani zwolennicy europeizacji zawodu prawnika po akcesji, to jednocześnie osoby, które uważają, że kończąc Zachodnią Szkołę Prawa nabyli **pewności siebie w relacjach ze swoimi przełożonymi** ($V = .244$, $p < 0,013$) oraz mają poczucie **pewności w kontaktach z kolegami w pracy** ($V = .215$, $p < 0,04$).

Tak więc analiza korelacyjna wskazuje, że ci absolwenci ZSP, którzy zdecydowanie oczekują, że akcesja do U.E. spowoduje zmianę w sposobie pełnienia ról zawodowych prawników, to jednocześnie osoby, które:

Po pierwsze - w sferze intelektualnej akceptują otwarcie się na poznanie i korzystanie z rozwiązań prawa europejskiego, wiążąc sukces zawodowy z wiedzą specjalistyczną;

Po drugie - to osoby, które widzą swoją przyszłość w zawodzie radcy lub adwokata i sądzą, że mają szczególne po temu predyspozycje związane m.in. z ukończeniem ZSP;

Po trzecie - to osoby, które nie mają zahamowań interpersonalnych ani w relacjach z przełożonymi, ani w relacjach z kolegami w środowisku zawodowym.

Można więc powiedzieć, że wyżej wymienione czynniki są korelatami nowego modelu **polskiego prawnika - Europejczyka**, który jest otwarty na wyzwania wynikające z wejścia naszego kraju do zjednoczonej Europy.

10. Przedstawione wyniki badań nie aspirują do całościowego wyjaśnienia wszystkich aspektów, które określają zmieniające się konteksty wykonywania zawodów prawniczych w Polsce po roku 1989. Zwracają jednak uwagę na pewne istotne fakty. Od początku lat dziewięćdziesiątych dwa wielkie procesy - transformacja ustrojowa oraz akcesja do U.E. w istotny sposób zmieniły zawodowe wymagania stawiane polskim prawnikom. Zachodzące zmiany rozbudzają nadzieje i obawy, które, stają się udziałem przedstawicieli zawodów prawniczych. Jednocześnie zmieniają się obecnie kryteria profesjonalizmu i kariery zawodowej. Wzrost konkurencyjności, spowodowany z jednej strony dużą podażą prawników (wzrost liczby absolwentów prawa) a z drugiej - wejściem na rynek usług zachodnich firm prawniczych, część polskich prawników skłania do podnoszenia swoich kwalifikacji, ale dla części stają się usprawiedliwieniem w podejmowaniu się każdej sprawy, jeśli tylko otrzymane honorarium pozwoli im utrzymać swoją pozycję w warunkach konkurencji. Ta druga sytuacja prowadzi często do załamania etosu zawodowego i zjawisk patologicznych wśród prawników.

Poznawanie standardów europejskich jest ważnym wyzwaniem. Dla części prawników jest przesłanką do podnoszenia swojego profesjonalizmu, poszerzania wiedzy, nauki języków i poznawania regulacji prawnych U.E. Dla innych standardy europejskie stają się punktem odniesienia, który uświadamia ograniczenia wynikające ze złego zaplecza organizacyjno-technicznego, słabego dostępu do pomocy naukowych, bariery językowej, słabej znajomości prawa unijnego i praktyki jego stosowania - co stawia polskich prawników w gorszej sytuacji w porównaniu do prawników europejskich i jest silnym źródłem zawodowych frustracji.

Nie ma wątpliwości, że w społecznej rzeczywistości, która podlega tak wielowymiarowym zmianom, niełatwo jest być prawnikiem. Jednak świadomość tych trudności powinna mobilizować prawników do stałego podnoszenia swojego profesjonalizmu, choćby przez kilkadziesiąt lat zawodowej kariery miał to być proces nigdy nie kończący się. I chociaż, jak twierdził Jeremy Bentham: „Prawnicy są jedynymi osobami, których nie karze się za ignorancją w dziedzinie prawa”¹⁵ - to obecnie trudno znaleźć argumenty, które by ową ignorancją przynajmniej usprawiedliwiały.

¹⁵ D. I W. Masłowski: *Księga aforyzmów świata*, Wydawnictwo Antyk 2001, s. 280.